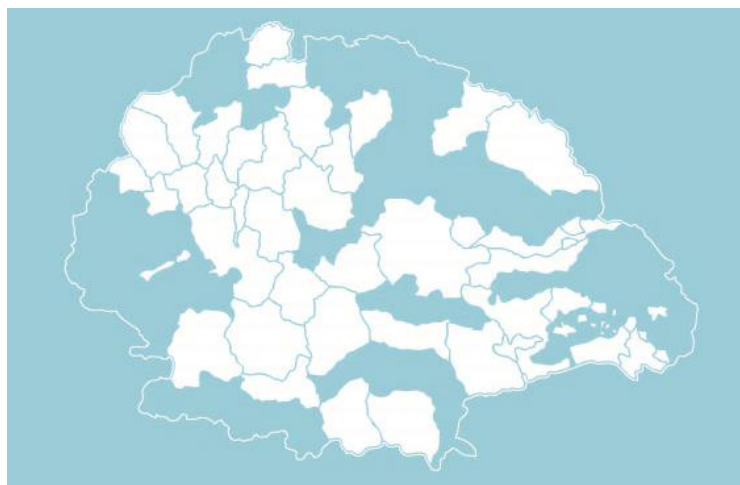

Az *ëü* diftongus a korai ómagyar kor nyelvjárásaiban

BÁBA BARBARA

1. A korai ómagyar korban jelen lévő, diftongusokkal kapcsolatos nyelvjárási jelenségek leírása meglehetősen sok buktatót rejt magában. A korábbi hang- és nyelvjárástörténeti leírások elképzeléseinek felülvizsgálata ennek ellenére a jelenleg rendelkezésünkre álló nagy elemszámú korai ómagyar kori adatállomány birtokában és a legújabb nyelvtörténeti eredmények segítségével igencsak időszzerű. Vizsgálatomhoz forrásanyagként a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének hang- és helyesírás-történeti adatbázisát használtam fel, ami az okleveles források helyet jelölő nyelvi adatait tartalmazza hang- és helyesírás-történeti elemzésben az egyes lexémákra koncentrálva. (Az adatbázis jelenleg 55.000 rekordnyi adatot tartalmaz, a feldolgozott területeket lásd az 1. ábrán!) Ezt a névanyagot további, a szakirodalom által tárgyalt adatokkal egészítettem ki. A kronológiai és nyelvföldrajzi elemzésekhez csak azokat az adatokat használtam fel, amelyekről feltételezhető, hogy hangtani szembenállást (tehát *ëü* ~ *öü*, *ëü* ~ *ëj*, *ëü* ~ *iü* vagy *ëj* > *é* ~ *i*, *iü* > *i* ~ *ü*, *öü* > *ő* ~ *ü* kettősséget) tükröznek. A vizsgálatba bevont elemek száma így több mint 1300.

1. ábra. Az adatok jelenlegi feldolgozottsága a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének hang- és helyesírás-történeti adatbázisában (az adatolt vármegyéket fehér szín jelzi)

A hangtörténeti leírások szerint a magyar nyelvben a 11–12. században jelen lévő kiterjedt kettőshangzórendszer elemei többféle módon keletkezettek. Létrejöhetnek egyrészt a szótagzáró réshang vokalizálódásával (pl. **hâβ* > *hây*, BENKŐ 1957: 75, *Himrich* > *Imreü*, *fey* > *feü*, BÁRCZI 1958: 90), másrészt réshang intervokális helyzetben történő kiesésével (pl. **âγul* > *âul*, BENKŐ 1957: 75, ócsuvas **šiyüci*, **šiyiči*, **šiyçi* > 1327: *Zeuch*, Gy. 3: 138 > 1327: *Zuuch*, Gy. 3: 138, TESz., WOT.) és idegen nyelvekből való átvétellel (pl. lat. *Mauritius* > m. 1211: *Mauruz*, BÁRCZI 1958: 91, *Laurentius* >> m. *Leürënci*, BENKŐ 1957: 75) (vö. még E. ABAFFY 2003: 339, GERSTNER 2018: 123). Ezekhez járul még a török szóvégi *-k*, *-g*, *-q* hangokból (*γ*-n keresztül) (pl. tör. **bitik* > *bitiy* > *betü*, tör. **qumlaq* > *kumlay* > *komló*) és az idegen nyelvi *v*-ből (*β*-n keresztül) keletkezett *y*, *ü* (pl. *postav* > *posztaβ* > *posztaü*, E. ABAFFY 2003: 339).

Ahogy a fenti példák mutatják, e változások az *ëü* diftongus kapcsán is tetten érhetők. BÁRCZI GÉZA és E. ABAFFY ERZSÉBET azoknak a *β* és *γ* hangoknak a forrásáról is említést tesz, amelyekre az *ëü* diftongus *ü* félhangzója visszavezethető. Eszerint ezek egy része alapnyelvi *β*, másik része pedig olyan mássalhangzókból ered, amelyek intervokális helyzetben *β* (ur. **-p-*, **-m-* > ősm. **-β-*), illetve *γ* hangokká (ur. **-k-*, **-ŋ-* > ősm. **-γ-*) spirantizálódtak, és a tövégi vokálisok eltűnésével szóvégi helyzetbe kerültek (BÁRCZI 1958: 90, E. ABAFFY 2003: 339–340). Másrészt bekerülhettek ezek a hangok más nyelvekből való szóátvételekben, illetve azokban történt hanghelyettesítéssel.

2. A fent említett változások nyelvjárási különbséget is eredményezhettek a korai ómagyar korban. Ezt egyrészt az magyarázza, hogy a szótagzáró *γ* a 11. században a magyar nyelvterület egyes részein még létező fonéma volt, máshol viszont diftongussá alakult, pl. 1055 (TA.): *ohut*, *azah*, *meneh*, illetve *gifnav*, *feu*, *fer teu* (BENKŐ 1957: 76, E. ABAFFY 2003: 340). Ez a helyzet azonban egyetlen nyelvjárásban is fennállt a változás időszakában. A területi különbségek kialakulásához másrészt a diftongusok elemeinek egymásrahatása vagy a réshangok kétirányú vokalizálódása is hozzájárult, ennek eredményeképpen alakult ki ugyanis az *ëü* ~ *öü*, *ëi* ~ *ei* és ritkán az *ëü* ~ *iü* kettősség is. A diftongusok eltérő irányú monoftongizációja (*ëi* > *é* ~ *i*, *iü* > *i* ~ *ü*, *öü* > *ö* ~ *ü*) szintén nyelvjárási különbségekhez vezetett (BENKŐ 1957: 76).¹

Az *ëü* diftongusból labializációval leggyakrabban *öü* keletkezett, például 1211: *Ereus* [erëüs] ~ 1380 k. *öröufch* [öröüs] (BENKŐ 1957: 76, E. ABAFFY 2003: 341), majd az *öü* diftongus helyébe monoftongizáció révén *ö* ~ *ü* lépett, például MünchK. gabona *fof* ~ 1268: horhfw 'vízmosta árokfő' (E. ABAFFY 2003: 341), amely folyamat eredményeképpen az ómagyar korban megjelent nyelv-

¹ Hozzá kell tennünk ehhez ugyanakkor azt is, hogy a diftongusok eltérő irányú monoftongizációja jóval túlmutat az ómagyar koron, sőt némelyik változás ezek közül a mai nyelvjárásainkban is fellelhető különbséget eredményezett (BENKŐ 1957: 76).

vünkben az *ő* fonéma (BÁRCZI 1958: 94, 1967/2002: 172). BÁRCZI úgy véli, hogy az *öü* > *ő* változás a 13. században kezdődik, erre utal véleménye szerint az 1237-es *Tekero* és az 1285-ös *Senegetho pataka* adat (1958: 94, 1967/2002: 172), ugyanakkor megjegyzi, hogy még a 14. század második feléből is vannak adatok az *öü* diftongusos ejtésre (lásd erről később). BENKŐ a régi magyar diftongus-rendszer monoftongizációját illetően kronológiai határokként a 12. és a 14. század közötti időszakot jelöli meg (1957: 76).

A korábbi leírások szerint abban az esetben, ha az *ë* hang hasonítja magához az *ü* félhangzót, az *ëü* diftongus az *ü* delabializálódásával *ëi*-vé is alakulhat, majd annak monoftongizálódása révén az egyes nyelvjárásokban *é* ~ *i* szembenállás bontakozik ki, pl. 1233/1345: *Keseleu* > 1395 k.: *kezeylej* [keselyői] > 1342: *Ke-selefezek* (lásd még *besenyő*, *ünő*, *erdő*, *szőlő*, *fő*, BÁRCZI 1958: 95, E. ABAFFY 2003: 342). Így magyarázhatók az *-ő* igenévképző gyakori *-é* változatai, például GyulS. *eleeknek*, SchlSzj. *neze*, *eueze*, SermDom.: *eheze*, *zallas kerese*, DebrK.: *bewelkede* (1958: 95), s e változási folyamat eredményeképpen jönnek létre a *szülő* ~ *szüle* (> *szüle*)-féle variánsok is (E. ABAFFY 2003: 342). BÁRCZI szerint az *ëü* > *ëi* változás a 12–14. században lezajló folyamat, és ezt követi az *ëi* diftongus *é* ~ *i*-vé monoftongizálódása (1958: 95, 1967/2002: 172). Az ómagyar kor időszakára vonatkozó efféle kronológiai vélemények azonban alapos felülvizsgálatot igényelnek.

A hagyományos, lépésről lépésre bekövetkező hangváltozási folyamatokat fellelő leírások szerint az *ëü* diftongus *iü* (s végül *ü*) hanggá igen ritkán alakul, ekkor az *ë* hang hasonul az *ü*-höz. BÁRCZI és E. ABAFFY véleménye szerint az adatok arra mutatnak, hogy ilyenkor nyomatékcsere, vagyis *iü* > *üi* változás is történik. Így például a *kösöntyü* 'ékszer (nyaklánc, karkötő, csat)' (1395 k.: *kezentheu*, 1552: *kesentyüket*, 1560 k.: *kössöntyü*) vagy a *pörgettyü* (1473: *Pergethew*) esetében az *iü* diftongus *i* félhangzója palatalizálta az előtte álló *t*-t, az *ü* > *ü* változás pedig analogikusan következett be a korban monoftongizációval keletkező *ü*-k (lásd pl. *keselyü*, *keserü*) hatására (BÁRCZI 1958: 95, E. ABAFFY 2003: 342).

3.1. Az *ëü* diftongussal kapcsolatos hang- és nyelvjárástörténeti vizsgálatok számos helyesírás-történeti buktatót rejtenek magukban: leginkább az *ëü* > *öü* > *ő* ~ *ü* változási sor konkrét adatokkal való igazolása okoz gondot. Így például az *ëü* diftongus jelölésére a cancelláriai helyesírás első (a 11. századtól 1109-ig tartó, KNIEZSA 1952: 14) korszakában szolgáló *eu* betűkapcsolat a harmadik korszakban (a tatárjárástól az Anjou-kor végéig, KNIEZSA 1952: 38) már az *ő* hang jelölésére is használatos volt (KNIEZSA 1952: 15, 39). BÁRCZI úgy látja, hogy az *eu* betűkapcsolatot ráadásul a 13. századtól a rövid *ö* jelölésére is használni kezdték (BÁRCZI 1958: 94, KNIEZSA 1952: 53). KNIEZSA pedig úgy véli, hogy az *eu*, *ew* betűkapcsolatok *ö* hangértékben való használata a 13. század 70-es éveiben jelentkezik (1952: 53). Az ilyen pontos kronológiai minősítések azonban

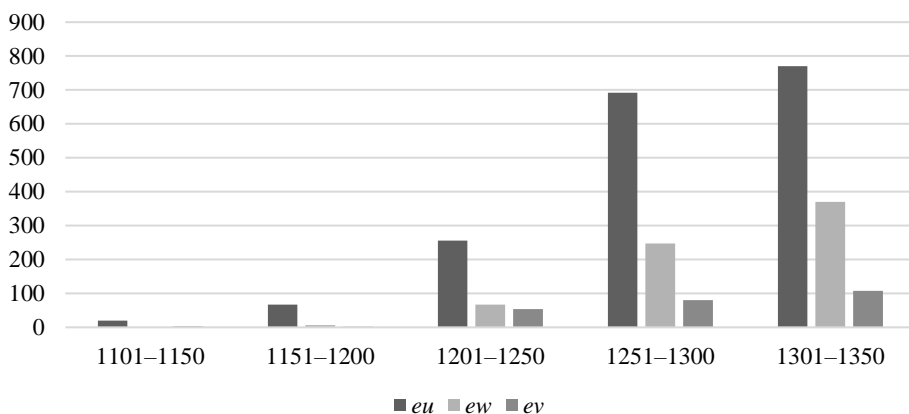
nyilvánvalóan a vizsgálatba vont adatoktól is nagymértékben függenek. Jól mutatja ennek a megállapításnak a bizonytalanságát, hogy a KNEZSA által ide sorolható adatok (kivéve esetleg az átiratban fennmaradt 1267/1271-es *Kerezthusfeulde*) éppen nem a 70-es évekből valók: 1269: *Banafeuld*, 1299: *Borueulg*, 1304: *Kezteulch* (1952: 53, 54).

Ugyancsak nagyon határozott kronológiai határokat jelöl meg KNEZSA az ilyen jelölésű adatok használati gyakoriságát illetően akkor, amikor azt írja, hogy azok előfordulása a 14. században egyre szaporodik, s ez az írásmód a 14. század 60-as éveiiig leginkább csak a *föld* és a *völgy* szavakban jelentkezik (1952: 53, vö. BÁRCZI 1958: 94). Az általam vizsgált adatállományban valóban a *föld* és *völgy* szavakban a leggyakoribb ez az írásmód, az *eu*-val szintén gyakran lejegyzett *örém*, *örény*, *örvény* szavak esetében ugyanis azok etimológiája alapján a későbbi, rövid *ö*-s továbbélés ellenére sem biztos a rövid *ö*-s olvasat (lásd ehhez TESz.).

Mindez BÁRCZI szerint arra utal, hogy ekkor már az *ëü* kettőshangzóból nagyrészt *ő* lett, vagyis éppen az *eu* betűkapcsolat *ö* hangértékben való használata jelzi azt, hogy az *eu* ekkor már nem jelölt diftongust (1958: 78, 94). KNEZSA úgy látja, hogy ugyancsak a változás lezajlását mutatja az, hogy a kancelláriai helyesírás harmadik korszakában (tehát a tatárjárás utáni időszakban) a korábbi diftongusok helyén *o*-kat kezdenek írni (1952: 52, vö. BÁRCZI 1967/2002: 172). Az általam vizsgált állományban azonban mindössze néhány *o*-val írott adat szerepel *ő* hangértékben, pl. 1331: *Ekeemezo* Maiori, Gy. 3: 552, Küküllő vm., 1335: *Jeno*, Gy. 4: 524, Pest vm., 1359: *Reuyeno*, Gy. 4: 524, Pest vm., 1306: *Besseno*, Gy. 4: 605, Pilis vm.), s ezek jobbára a 14. századból valók.

Az *ëü* diftongust a 12. századtól már biztosan jelölhette az *eu* mellett az *ev* és az *ew* is.² Ha elfogadjuk fogódzóként azt a feltételezést, mely szerint az *eu* betűkapcsolat *ö* hangértékben való használata az *ëü* diftongus monoftongizálódásának lezajlását mutatja, a kancelláriai helyesírás harmadik korszakában az *ev* és az *ew* — az *eu*-hoz hasonlóan — jelölhet *ö*, *ő* hangokat is, minthogy az *ëü* diftongus monoftongizálódása a korábbi megállapítások szerint ekkorra nagyjából már lezajlott (vö. KNEZSA 1952: 36, 39, 53, 78). Ez utóbbi kérdés lezárásától eltekintve, pusztán az *eu*, *ew*, *ev* betűkapcsolatok hangértéktől független gyakorisági viszonyait mutatja a 2. ábra az általam vizsgált adatállományban.

² KNEZSA szerint az *ëü* diftongust az *ev* már a kancelláriai helyesírás első korszakában is jelölhette, az *ëü* *ew*-vel való jelölése viszont valamivel későbbi, mint az *eu*-s és az *ev*-s jelölés, csak a kancelláriai helyesírás második korszakában, vagyis a 12. század elejétől jelentkezik (1952: 18, 103, 105).

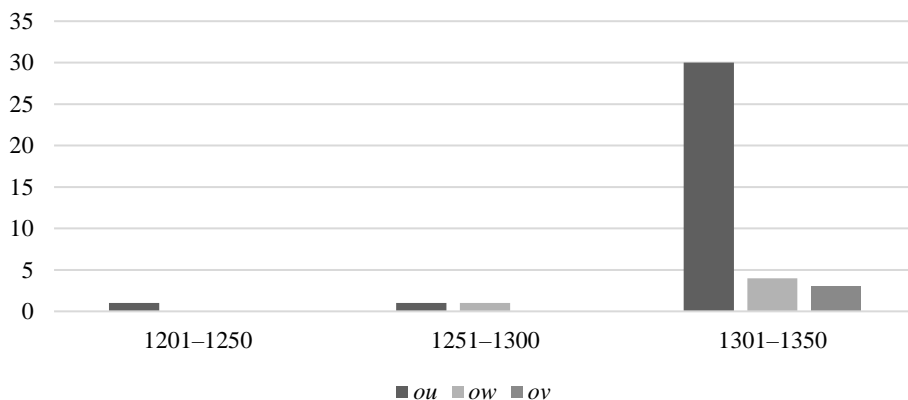

2. ábra. Az *eu*, *ew*, *ev* betűkapcsolatok használatának kronológiai viszonyai a korai ómagyar korban

3.2. Az *ëü* > *öü* változás lezajlását ugyancsak igen kevés példán tudjuk minden kétséget kizáróan igazolni. Talán *öü* hangértékűek a kancelláriai helyesírás második korszakából a következő, BÁRCZI által említett adatokban az *ou*, *ov* betűkapcsolatok: 1237: *Erous*, *Tekerov*, *Kerdou* (KNIEZSA 1952: 24, BÁRCZI 1958: 94). A kancelláriai helyesírás harmadik (a tatárjárástól az Anjou-kor végéig tartó) korszakában azonban KNIEZSA szerint már a hosszú *ō*-t is jelölheti az *ou*, *ow* betűkapcsolat (1952: 52), így — ha elfogadjuk a fenti megállapítást — kronológiai okok miatt a BÁRCZI szerint *öü*-ként olvasható *ou*, *ow* betűkapcsolatok hangértéke sem egyértelmű néhány, általa említett adatban (1268: *Gyrowbukur*, 1279: *Erdoufalva*, 1297: *Zeolous*, 1346: *Homorowtew*, 1958: 94). Még kevésbé érthetünk egyet BÁRCZINAK azzal a vélekedésével, mely szerint az *öü* kimutatása azért is ütközik akadályokba, mert az *eu*, *ew* betűkapcsolatok az *ëü* mellett sokáig (a 16. század második feléig) az *öü*-t, sőt az *ō*-t is jelölik (1958: 94), az *öü* diftongus *eu*, *ew* betűkapcsolatokkal való jelölésére KNIEZSA munkájában nem is találunk utalást (1952).

BÁRCZI megjegyzi, hogy még a 14. század második feléből is vannak adatok az *öü* diftongusos ejtésre (pl. KönSzj.: *Bōw*, *Örōsch*, BesztSzj.: *vow*, *gyrow*, *gyrou fa*) (1958: 95, 1967/2002: 172). Hozzá kell tennünk azonban, hogy KNIEZSA véleménye szerint a Königsbergi Szójegyzék *ōw* betűkapcsolatai *ō* (*ö*) hangértékűek (1952: 95, 96), s a Besztercei Szójegyzék *ow*, *ou* jelölései kapcsán ugyancsak az *ō* hangértéket tartja valószínűnek (1952: 89, 91). Abban a kérdésben ráadásul, hogy az *ou*, *ow*, *ov* betűkapcsolatok mikor állnak az egyes adatokban *öü* és *ō* hangértékben, még az a támpont sem áll a rendelkezésünkre, amely szerint amikortól az adott betűkapcsolat rövid *ö* hangot is jelölhet, már biztosan nem jelöl diftongust (lásd az *eu*, *ew*, *ev* kapcsán leírtakat). Mindezt figyelembe véve ezért

az általam vizsgált adatállományból mindössze az *ou*, *ow*, *ov* betűkapcsolatok *öü* és *ő* hangértékben való gyakorisági viszonyait mutatom be (lásd a 3. ábrát).

3. ábra. Az *ou*, *ow*, *ov* betűkapcsolatok (palatális hangértékben való) használatának kronológiai viszonyai a korai ómagyar korban³

4. Mindezeket a bizonytalanságokat szem előtt tartva az *ëü* diftongussal kapcsolatos feltételezéseket csak nagyon óvatosan és számos fogódzó bevonásával tudjuk megfogalmazni. A változások lezajlására tehát maguknak a történeti adatoknak és a helyesírás-történeti problémáknak a figyelembevétele mellett az egyes elemek etimológiája és későbbi továbbélése enged csak következtetni. Ezzel együtt is fontos azonban hangsúlyoznunk, hogy a diftongusos formák feltételezése az adott elemek esetében a valószínűség különböző fokán áll, s az egyes stádiumokat a helyesírási bizonytalanság és az adatok gyakori hiánya miatt ráadásul nem is minden esetben tudjuk kimutatni. Annál is inkább így van ez, mivel a hangváltozások bekövetkezése nem is feltétlenül fokozatosan, egy-egy képzési mozzanat egymást követő módosulásával történt meg (lásd ehhez KIS 2014: 103, 2019: 61, BÁBA 2021: 30–31).

4.1. A legnagyobb valószínűséggel abban az esetben feltételezhetjük a diftongusos formák egykori meglétét, ha az adott elem etimológiája erre mutat, a történeti adatok között van diftongusra utaló kettősbetűs lejegyzés, s az adott elem adatolható a későbbiekben hosszú magánhangzós formában.

4.1.1. Az *ëü* > (*öü* >) *ő* ~ *ú* változás kapcsán viszonylag nagy valószínűséggel gyaníthatunk diftongust az olyan helynevek adataiban, ahol az adott etimon tartalmazott egykor *γ*, *β*, *ν* vagy esetleg *χ* hangot (a) akár szótagzáró, (b) akár

³ A 13. század előtti időszakból mindössze egy, kronológiailag igen bizonytalanul megítélhető adatban lelhető fel az *ou* betűkapcsolat ilyen hangértékben: 1113/1246/1410: *Zoulous* (Gy. 4: 471, Nyitra vm.).

intervokális helyzetben, illetve azokban az esetekben, c) ha a török szóvégi *-k*, *-g*, *-q* hangokból (γ -n keresztül), d) vagy az idegen nyelvi *v*-ből hanghelyettesítéssel keletkezett az *ü*. Mivel azonban annak megítélésére semmiféle fogódzónk nincsen, hogy az ilyen módon kialakult diftongusok vajon jelen lehettek-e még a helynévi adatainkban is, vagy a kettősbetűs lejegyzések pusztán helyesírási konzervativizmusnak tekinthetők, a jelen megállapítások is csak óvatos feltételezésként kezelhetők.

a) Előzmény: szótagzáró réshang. A pusztá *s z e m é l y n é v b ő l* (vö. 1254: *Beuu* szn., 1289: *Bev* szn., [1228]1238: *Bu* szn. ÁSz., FNESz.) magyar névadással keletkezett *Bő* (1156: *Beu*, Gy. 4: 361, Nyitra vm. ~ 1198 Pp./Pp.: *Buu*, Gy. 1: 714, Bodrog vm.) és az összetett személynévből keletkezett *Itebő* helynevekben (1333–1335/PR.: *Itebew* ~ 1240/1383: *Itebw*, Gy. 3: 316, Keve vm.) az egykori diftongus jelenlétét az azok alapjául végső soron szolgáló *bő* köznév etimológiája alapján feltételezhetjük, amely szerint a lexéma szótagzáró helyzetben eredetileg réshangot tartalmazhatott (*bő* < *beü* < **bey* < **bäy*, WOT.). Ugyanezen okból gyaníthatunk diftongust a régi magyar *Bő* személynév származékából (vö. 1236: *Bevnye* szn., FNESz.) alakult *Bőny* helynév (1349: *Beun*, KMHsz. 1: 66, Baranya vm. ~ 1300: *Buun*, Gy. 2: 583, Győr vm.) etimonjában is (FNESz. *Bő*, *Bőnyréta*l*ap*, *Alsóit*t*e*b*e*).

A közsztót tartalmazó vagy közsztói előzményre visszavezethető helynevek kapcsán ugyancsak a közsztavak etimonjai lehetnek a segítségünkre annak eldöntésében, hogy az adott elemről feltételezhetjük-e az egykori diftongusos ejtést. A diftongus előzményéül szolgáló szótagzáró helyzetbeli spiráns az etimon tövében következtethető ki például az ótörök eredetű *besenyő* (1214: *Beseneu*, KMHsz. 1: 54–55, Bars vm. ~ 1306: *Besseno*, Gy. 4: 605, Pilis vm.) esetében, ahol a magyarba került alapalak a **bešeney* lehetett (WOT., TESz.), vagy az ugyancsak ótörök eredetű *szőlő* lexémában, illetve ennek *szőlős* származékában (1295: *Seleumal*, Gy. 3: 42, Heves vm. ~ 1113/1246/1410: *Zoulous*, Gy. 4: 471, Nyitra vm. ~ 1312: *Selus*, Gy. 1: 478, Bars vm.), ahol a magyarba került alak valószínűleg a **šiläy*, **šidläy* vagy **šeley* volt (TESz., WOT.). Szintén a szótagzáró spiráns egykori feltételezhető jelenléte alapján gyaníthatjuk az ősi eredetű *fő* (1086: *Seesečfehe*,⁴ Gy. 2: 579, Győr vm. ~ 1270/1272: *Bykfev*, Gy. 1: 40, 82, 83, Abaúj vm. ~ 1335: *Karasofw*, Gy. 3: 489, Krassó vm.) elem kapcsán az egykori diftongusos ejtést, a *fő* ~ *feje* tőváltozatok ugyanis az ősmagyar **feγš* > óm. *feγ* alak különböző többeli helyzetekben való fejlődésének eredményei lehetnek (TESz.).

⁴ A TESz. szerint az eredeti szóvégi γ a TA. *fehe* alakjában még szerepel: ez alapján az 1086-os adatról is ugyanezt feltételezhetjük (vö. HOFFMANN 2010: 141, de lásd BÁRCZI 1951: 39, 117).

Az ide sorolható nevek jelentős hányadában a helynév alapjául szolgáló közszó melléknévi igenévképzős volta árulkodik a diftongus egykori lehetséges meglétéről. Az *-ó/-ő* melléknévi igenévképző ugyanis több finnugor igenévképzői előzményből (*-k és *-p) alakult; amely alapnyelvi képzők az ősmagyar kor végére -γ, illetve -β hangalakúvá váltak (TESz. *erdő*, ZAICZ 2006), s az *-ű* igenévképző előzményei ugyancsak az ősmagyar kori γ ~ β hangok voltak (TESz. *keserű*).

Az *erdő* például (1272>1344: *Erdeufalua* ~ 1279: *Erdoufolua*, KMHsz. 1: 92, Abaúj vm. ~ 1331: *Feketwerdw*, Gy. 3: 325, Kolozs vm.) az *ered* igéből (TESz.), a *fertő* (1055: *Harmu ferteu*, Gy. 4: 432, Fejér vm. ~ 1317: *Fertow*, Gy. 4: 158, Moson vm. ~ 1317: *Ferthu*, Gy. 4: 158, Moson vm.) a **fert-* igetöből (TESz.), a *mező* (1330: *Nyrmezew*, Gy. 2: 176, erdélyi Fehér vm. alsó része ~ 1347: *Belmezow*, KMHsz. 1: 51, Bihar vm. ~ 1331: *Ekeemezo* Maiori, Gy. 3: 552, Küküllő vm.) a *mez-* alapszóból (TESz., ZAICZ 2006), a *Körű* helynév (1326: *Kereu* ~ 1245: *Curu*, Heves vm., Gy. 3: 110) nagy valószínűség szerint a magyar **ker-* ~ **kőr-* igéből (JUHÁSZ 1979: 445–455),⁵ a *Szekcső* (1349: *Zekcheu*, *Zekchou* ~ 1345: *Zekchu*, KMHsz. 1: 253, Baranya vm.) a magyar *szökik* ige gyakorító képzős *szökös* származékából (FNESz.), a *Csergőd* (1336: *Chergewd* ~ 1313: *Chergoud*, Gy. 2: 137, erdélyi Fehér vármegye alsó része) a magyar *csörög* (~ *csurog*) ige folyamatos melléknévi igenevéből (FNESz.), a *keserű* (1318: *Kesereu*, Gy. 1: 633, Bihar vm. ~ 1284: *Keseru*, Gy. 1: 633, Bihar vm.) a *keser-* alapszóból alakult (TESz.).

Bizonyos elemekről névszóképzős voltuk alapján feltételezhetjük, hogy valaha diftongussal álltak, így például az *elő* (1326: *Eleu* ~ 1344: *Elo*, Gy. 4: 381, Nyitra vm.) származékszó szövégi (feltehetően névszóképző funkciójú) hangja valószínűleg finnugor *-m előzményre, s talán abból kialakuló réshangra megy vissza (TESz., vö. BENKŐ 1980: 293, UEW. 72, ZAICZ 2006), a *felső* (1336: *Felseupanith*, Gy. 2: 532, Gömör vm. ~ 1326: *Fulswpalathka*, Gy. 3: 366, Kolozs vm.) származékszóban adatható -ső képző pedig legvalószínűbben az -s képzőből és az eredetileg ugyancsak réshangot tartalmazó *-ó/-ő* melléknévképzőből alakult (SZEGFÜ 1991: 209, TESz., ZAICZ 2006).

b) Előzmény: intervokális réshang. Szintén az egykori diftongus jelenlétére utalhatnak a pusztá személynévi eredetű *Gyűd* (1274: *Gvyudteluke*, Gy. 2: 164, erdélyi Fehér vm. alsó része ~ 1273: *Geud* ~ [1237–1240]: *Guud*, Győr vm., Gy. 2: 600) és *Csősz* (1289/1291: *Cheuzteluk*, Gy. 1: 295, Baranya vm. ~ 1276: *Chuuz*, Gy. 2: 358, Fejér vm.) helynevek személynévi előzményei (vö. 1138/1329: *Geudí* szn., ennek töve a *Győ* szn., vö. 1138/1329: *Geu* szn.; 1307: *Cheuz* szn., FNESz.). Ezek a személynevek ugyanis olyan török eredetű közszavakra vezethetők vissza, amelyek intervokális helyzetben eredetileg réshangot tartalmazhattak. A *Gyűd* alapjául szolgáló személynév előzménye egy ótörök

⁵ Más feltevések szerint a helynév alapjául szolgáló személynév talán összefügg a régi török *Kürü* személynévvél és a *kür* 'bátor, merész' ótörök közszóval (vö. 1459: *Kwre* csn., FNESz.).

méltóságnévnek iráni változatán nyugvó, kazár közvetítésű *ǰewü*, *ǰewi* alakja lehetett (FNESz. *Máriagyűd, Algyő*, BERTA 1991: 26), a *Csősz* személynévi etimonja pedig a magyar *csősz* foglalkozásnévből származik, ami a magyarba a török nyelvekből került (vö. csag. *čavuš* 'törvényszolga, felügyelő, rendőri szolga', oszm. *çavuş* 'tizedes, elómunkás, régi ajtónálló, a szultán rendelkezéseit kihirdető testőrtiszt', FNESz., nyugati ótörök **čäwiš* > m. *čäüš*, WOT.). A *Técső* helynév (1336: *Thechew* ~ 1308/XIV.: *Thecu*, Gy. 4: 128, Máramaros vm.) szintén pusztaszemélynévből alakult magyar névadással (vö. 1211: *Tecu* szn.), s az alapjául szolgáló személynév a régi magyar *Técs* személynévnek a kicsinyítő-becéző képzős származéka, az -ó/-ő kicsinyítő képző pedig ugyancsak a *γ*, *β* hangokra vezethető vissza (vö. 1219/1320: *Thecz* szn., FNESz., SZEGFÜ 1991: 204, ZAICZ 2006). Ez utóbbi példa azonban talán még az előzőeknél is hívebben illusztrálja azt a bizonytalanságot, amit a réshangok vokalizációjának kronológiai bizonytalansága teremt.

A közszt tartalmazó vagy közsztői előzményre visszavezethető helynevek körében ugyancsak előfordul, hogy a közszt eredetileg intervokális helyzetben réshangot tartalmazhatott. Így például *bölcs* közsztünk (1327: *Beulch*, Gy. 1: 71, Abaúj vm. ~ 1323>1342: *Bulch*, Gy. 1: 71, Abaúj vm.) az ótörök **büyüci* alakra (WOT., TESz.), az ugyancsak ótörök eredetű *szűcs* (1327: *Zeuch* ~ *Zuuch*, Gy. 3: 138, Heves vm.) a **šiyüci*, **šiyiçi* vagy **šiyçi* alakra vezethető vissza (TESz., WOT.). Az ősi eredetű *kő* (1243/1335: *Leankeo*, Gy. 2: 461, Gömör vm. ~ 1193: *Hygiskeu*, Gy. 2: 208, 236, Esztergom vm. ~ 1325: *Solumkow*, Gy. 1: 662, Bihar vm. ~ 1300: *Bolduaku*, Gy. 1: 70, Abaúj vm.) kapcsán szintén joggal merül fel az egykori diftongusos ejtés lehetősége, mivel a finnugor alapalak valószínűleg a **kifē* lehetett (TESz., UEW. 163).

c) Előzmény: török szóvégi -k, -g, -q. Bizonyos helynevek etimonjában a török szóvégi -k, -g, -q hangok alapján következtethetünk arra, hogy azok eredetileg diftongussal álltak, a török szóvégi -k, -g, -q hangokból (-γ keresztül) ugyanis *ü* hang, s ezáltal diftongus keletkezhetett. A *Jenő* helynév például (1282: *Ineu*, Gy. 4: 254, Nógrád vm. ~ 1335: *Jeno*, Gy. 4: 524, Pest vm. ~ 1324/1325: *Borusyenw*, Gy. 4: 640, Pilis vm.) az ómagyar *Jenő* törzsnévből származik, ami BERTA ÁRPÁD szerint eredetileg 'oldal(t lévő) törzs' jelentésű volt, és a köztörök eredetű **Yänäk* formából való, s a török szóvégi *-k spirantizációval -γ-vel került a magyarba (1991: 24, 26) (lásd még NÉMETH 1930: 261, FNESz.). Az *Üllő* helynév személynévi etimonja mögött ugyancsak egy törökségi *ilig* vagy *élig* 'uralkodó, fejedelem' jelentésű közszt feltételezhetünk (1332: *Illev* ~ 1318: *Vllw*, Gy. 4: 562, Pest vm.) (vö. 1252: *Yllw* szn., FNESz., MEZŐ-NÉMETH 1972: 44).

d) Előzmény: idegen nyelvi v. Az idegen nyelvi v-ből hanghelyettesítéssel keletkező *ü*-t csak néhány bizonytalan esetben feltételezhetjük. A *kőrís* ~ régi

népnyelvi *kőrös* fanévből alakult *Kőrös* helynév (1307: *Keurus*, Gy. 1: 897, Csongrád vm. ~ 1298/1350: *Kurus*, Gy. 3: 153, 187, Hont vm.) ótörök **kevrīč* alakból való eredeztetése például utalhat az idegen nyelvi *v* hangnak a magyarban *ü*-vé való alakulására (FNESz., WOT.). A *Pelsőc* j ö v e v é n y h e l y n é v k a p c s á n v i z s o n t a s z l á v e t i m o n *v*-je arra enged ugyan következtetni, hogy az adatokban meglévő kettősbetűs jelölés tükrözhet diftongusos ejtést (1258/1336/1430: *Pleseuch*, Gömör vm. ~ 1243/1335: *Plesuch*, Gömör vm., Gy. 2: 532) (vö. szb.-hv. *Plišivac* hn., blg. *Плешивец* hn., szlk. *Plešivec*, FNESz.), azoknak a szláv eredetű helyneveknek a mintájára azonban, amelyek esetében a szláv *-ovъci* helynévképzőnek a magyarban *-óc (-olc)* formák felelnek meg (KENYHERCZ 2014: 206), a *Pelsőc* helynévben is feltehetjük a szláv helynévformánsnak a magyarban *-őc*-ként való megjelenését.

4.1.2. Az *ëü* > (*ëi*) > *i* ~ *é* változást szintén leginkább az olyan helynevek adataiban feltételezhetjük, ahol az adott etimon tartalmazott egykor *γ*, *β*, *ν* vagy esetleg *χ* hangot (a) akár szótagzáró, (b) akár intervokális helyzetben. Előfordul ugyanakkor az is, hogy (c) a diftongus idegen nyelvi átvétellel került a magyarba.

a) Előzmény: szótagzáró réshang. A szótagzáró réshang vokalizálódásával keletkező diftongust *s* annak (*ëi*) > *i* ~ *é*-vé való alakulását a közszoói eredetű vagy közszoót tartalmazó helynevek adataiban gyaníthatjuk igen gyakran. Ezekben az adatokban azonban a szótagzáró helyzet révén az *ëi* diftongusos és a birtokos személyjeles formák (vö. KOROMPAY 1991: 273–274) elkülönítése még a szövegkörnyezet figyelembevételével is nehézkes. Ha pedig az egyes közszoók továbbélését próbáljuk fogódzóként használni a kérdés tisztázásában, azt tapasztaljuk, hogy azok a korai ómagyar korban és akár napjainkban is adathatók hosszú magánhangzós formában, tehát a diftongusos ejtést ennek a szempontnak a figyelembevételével sem zárhatjuk ki.

A korai ómagyar kori kettősbetűs lejegyzések *s* a diftongusból feltehetően kialakuló hosszú magánhangzós formák ómagyar kori és későbbi jelenléte miatt felvetődhet az egykori *ëi* diftongusos ejtés (és persze a birtokos személyjeles forma is) például az olyan török eredetű elemek esetében, mint a *besenyő* (1214: *Beseneu*, KMHsz. 1: 54–55, Bars vm. ~ 1211: *Beseneytu*, BÁRCZI 1958: 95 ~ 1209 P.: *Bescene*, Gy. 1: 435, Bars vm.) (etimológiáját lásd fentebb) és a *szőlő* (1295: *Seleumal*, Gy. 3: 42, Heves vm. ~ 1336: *Kukenius zeley*, BÁRCZI 1958: 95 ~ 1320: *Pouszelehelye*, OklSz., vö. 1410: *Hasartoszelee*, OklSz., *szélé*, Kupuszina, FKnt.) (etimológiáját lásd fentebb). Az ősi eredetű *fő* kapcsán pedig nemcsak a birtokos személyjeles *feje*, hanem a *fej* olvasat is valószínűsíthető az esetleg felmerülő *ëi* diftongusos olvasat mellett. Ez utóbbi elképzelést erősítik mégis a korai és a kései ómagyar korban egyaránt adatható, diftongusos előzményre utaló *é-ző* formák (1270/1272: *Bykfev*, Abaúj vm. ~ 1347: *Fulniresfey*, Doboka

vm. ~ 1231: Sciluasfee, 1254: Sidfy, 1318: Chormosnasfee, 1440 k.: heriosvelgfe, 1467: Lygethfee, 1555: fee, OklSz.) (etimológiáját lásd fentebb).

A melléknévi igenévképzős *erdő* (1261/1271: Fueneserdeuzatona, Gy. 3: 39, 118, Heves vm. ~ 1261/1323: Feueneserdeyzatuna, Gy. 3: 118, Heves vm. ~ 1329/1332/1343: Palataerde, Gy. 1: 835, 849, Csanád vm. ~ 1278/XVIII.: Erdizadkezi, Gy. 1: 180, Arad vm., vö. *erdé*, Lészped, Moldva–Dunántúl, FKNT.) (etimológiáját lásd fentebb), *fertő* (1055: Harmu ferteu, Gy. 4: 432, Fejér vm. ~ 1327: Zoochfertey, pisc., OklSz. 242 ~ 1281: Ferte, Gy. 4: 537, Pest vm.) (etimológiáját lásd fentebb), *keserű* (1318: Kesereu, Gy. 1: 633, Bihar vm. ~ 1228: Keserey, BÁRCZI 1958: 95, vö. 1464: Kewsere, OklSz.) (etimológiáját lásd fentebb), *Lövő* (1319: Lewew, Gy. 1: 786, Borsod vm. ~ 1323/1446: Luwey, Gy. 1: 786, Borsod vm., vö. 1421: Lewe, 1463: Lewe, 1488: Wadlewe, OklSz.) (a magyar *lő* ige folyamatos melléknévi igenevéből, FNESz.) és *mező* (1330: Nyrtmezew, Gy. 2: 176, erdélyi Fehér vármegye alsó része ~ 1206: cuhnamezei, OklSz. 654, 1231/1397: Cukynmezey, OklSz. 654 ~ 1331/1347: Spanmeze, Gy. 2: 511, Gömör vm., vö. *mezé*, Lészped–Dunántúl, Kupuszina,⁶ FKNT.) (etimológiáját lásd fentebb) esetében ugyancsak a kettősbetűs lejegyzések és a későbbi, *é*-zű továbbélések alapján merülhet fel az egykori *ĕj* diftongus jelenlétének a gyanúja.

A névszóképzős *felső* (1336: Felseupanith, Gy. 2: 532, Gömör vm. ~ 1256/1284//1572: Felsytethey, Gy. 1: 675, Bihar vm.) (etimológiáját lásd fentebb) és *fekete* (1268: Feketeuholm, Gy. 1: 828, Brassó vm. ~ 1086/12. sz.: Feketeydi, BENKŐ 1957: 76 ~ [1292–1297]: Fekethy, Gy. 1: 302, Baranya vm.) (*-te* ~ *-tő* eleme egy *-t* + *-é* ~ *-ő* elemekből álló névszóképzőbokor, TESz., ZAICZ 2006)⁷ kapcsán ugyancsak a hosszú magánhangzós, *i*-zű formák utalhatnak az egykori *ĕj* diftongusos ejtésre.

b) Előzmény: intervokális réshang. Réshang intervokális helyzetben történő kiesésével alakulhatott a *bölcs* közsavunk *ĕj* > *ĕj* diftongusos formája (1327: Beulch, Gy. 1: 71, Abaúj vm. ~ 1280: Beylch, Gy. 4: 258, Nógrád vm.) (etimológiáját lásd fentebb).

c) Előzmény: idegen nyelvi diftongus. A személynévi eredetű *Ellős* ~ *Ellés* esetében (1330: Elleus, Gy. 1: 895, Csongrád vm. ~ 1326>1349: Ellesfalua, Gy. 1: 177, Arad vm.) az idegen nyelvből való átvétellel nyelvünkbe kerülő

⁶ A kupuszinai *é*-zű formák kialakulásához azonban az is hozzájárulhatott, hogy a település nyelvváltozatából „még a közelmúltban is hiányoztak a labiális palatális magánhangzók” (FODOR 2001: 330).

⁷ BÁRCZI a *fekete* közszó kapcsán felveti, hogy mivel annak *ĕj*-re utaló adatai régebbiek és gyakoribbak is, mint az *ĕj*-sek, azok nem az *ĕj* delabializációja eredményeképpen, hanem az ősmagyar szóvégi *γ* kétirányú (*ĕj*-s és *i*-s) fejlődésével jöttek létre. Ezt a feltételezést azonban a jelenleg rendelkezésünkre álló adatokkal nem tudjuk igazolni, mivel a néhány korai, *ĕj*-re utaló vagy arra visszavezethető adat után (1055: fekete, 1086/XII–XIII. sz.: Feketeydi, 1211: Fekethereh) (1958: 95) a 13. század közepétől már kiegyenlítették az arányok.

diftongust feltételezhetjük, a helynév alapjául szolgáló személynév (vö. 1327: *El-leus* szn., 1219/1550: *Echileus* szn.) előzménye ugyanis feltételezhetően a latin *Achilleus* személynév (FNESz. *Üllés*, *Elyüs*).

4.1.3. Az *ëü* > *iü* változást ugyancsak azokban az esetekben feltételezhetjük, ahol az adott etimon tartalmazott egykor *γ*, *β*, *ν* vagy esetleg *χ* hangot.

A szótagzáró réshang vokalizálódásával kialakuló *ëü*-s, majd *iü*-s diftongusos ejtést a közszó tartalmazó helynevek körében a *fő* (1270/1272: *Byk-fev*, Gy. 1: 40, 82, 83, *Abaúj* vm. ~ 1331: *Zigethfju*, Gy. 2: 441, *Fejér* vm. ~ 1335: *Karasofw*, Gy. 3: 489, *Krassó* vm.) (etimológiáját lásd fentebb) és a *fekete* adatai mutatják (1268: *Feketeuholm*, Gy. 1: 828, *Brassó* vm. ~ 1269/1270: *Feketyuholm*, Gy. 1: 828, *Brassó* vm. ~ 1269/1272/1355: *Feketuholm*, Gy. 1: 828, *Brassó* vm.) (etimológiáját lásd fentebb).

4.2. Kevésbé lehetünk meggyőződve a diftongus korai ómagyar kori jelenlétéről azokban az esetekben, amelyekben az adott elem etimológiája nem mutatja meggyőzően a diftongusos ejtés előzményét, és a diftongus egykori jelenléte legfeljebb csak a kettősbetűs lejegyzés, valamint az adott elem későbbi, hosszú magánhangzós továbbélése alapján feltételezhető.

Így van ez például a személynévi eredetű, puszta személynévből keletkező *Gőd* (1266/1269: *Geud*, Moson vm. ~ [1267 k.]: *Guud*, Moson vm., Gy. 4: 149) (vö. 1211: *Gud*, *Gueud* szn., FNESz. *Göd*), *Décs* (1263: *Kusdeuch*, Gy. 4: 371, *Nyitra* vm. ~ 1349: *Dywch*, Gy. 4: 371, *Nyitra* vm.) (vö. 1270–1290: *Deech*, szn., FNESz. *Décskelecsény*), *Sőreg* (1272: *Seurug*, Gy. 4: 461, *Nyitra* vm. ~ 1250: *Sureg*, Gy. 2: 548, *Gömör* vm.) (a m. *sőreg* 'a tokfélék családjába tartozó hal' főnévből keletkezhetett, valószínűleg személynévi használaton keresztül, FNESz. *Sőregpuszta*), *Gyömrő* ([1271]: *Gem(er)ey*, Pest vm. ~ 1279: *Gemereu*, Gy. 4: 520, Pest vm.) (FNESz. *Gömör*) és *Tényő* (1233: *Teney* ~ 1233: *Teneu* ~ [1237–1240]: *Thuno*, Gy. 2: 638, *Győr* vm.) (vö. 1276/1327: *Theneu* szn., FNESz.) esetében.⁸

A szláv helynévre visszamenő *Lédec* (1253: *Leuduch* ~ *Leduch*, Gy. 1: 457, *Bars* vm.) (vö. szlk. *Ladice*, a tövében az ósszl. **lędo* 'irtványföld' rejlik, FNESz., TÓTH 2001: 212) etimológiája alapján ugyancsak nem lehetünk biztosak abban, hogy a kettősbetűs lejegyzések diftongusos formákat tükröznek.

A helynevekben közszóként adatható *fenyő* etimológiája szintén nem utal egyértelműen a korai ómagyar kori diftongusos ejtésre (1075/+1124/

⁸ Igaz ugyan, hogy ebben az esetben az *ey*-nal való lejegyzés az eredeti diftongusos forma megletéről árulkodhat, hiszen az valószínű, hogy az *ëi* diftongus az *ëü*-ből, s nem monoftongusból keletkezett (vö. BÁRCZI 1958: 88). Felmerülhet persze, hogy az 1233-as oklevélben két helyen előforduló *Teney* esetleg *-i* képzős forma lenne, a szórványadat szövegkörnyezete („Homines quidem de villa *Teney* conquerentur...”, P. 1: 719, „Item laudamus, quod dictus abbas non cogat homines de villa *Teney* gravem currum vini ducere vel defferre...”, P. 1: 720) azonban ezt a lehetőséget nem zárja ki.

+1217: *Feniosaunicza*, Gy. 1: 413, 443, 482, Bars vm. ~ 1299/1369/1571: *fenyw*, Gy. 2: 102, 159, erdélyi Fehér vm. alsó része ~ 1328: *Feneumal*, Gy. 4: 585, Pilis vm.), a szó eredetét illetően ugyanis csak annyit tudunk, hogy a származékszó alapszava feltehetően ősi örökség a finnugor korból, s a szóvégi magánhangzó valószínűleg képzőelem (TESz., UEW. 416). A *Gesztögy* helynév kapcsán (1209 P.: *Gesteuge*, Bars vm. ~ 1323: *Kestog*, Bars vm., Gy. 1: 444), amely a *Geszt* helynévvel tartozhat össze etimológiailag, s az annak alapjául szolgáló *geszt* 'gyümölcs fás héja' főnév *-gy* helynévképzős származéka lehet (TÓTH 2001: 198), az *-ő* elem eredetét illetően ugyancsak nincsenek jelenleg ismereteink.

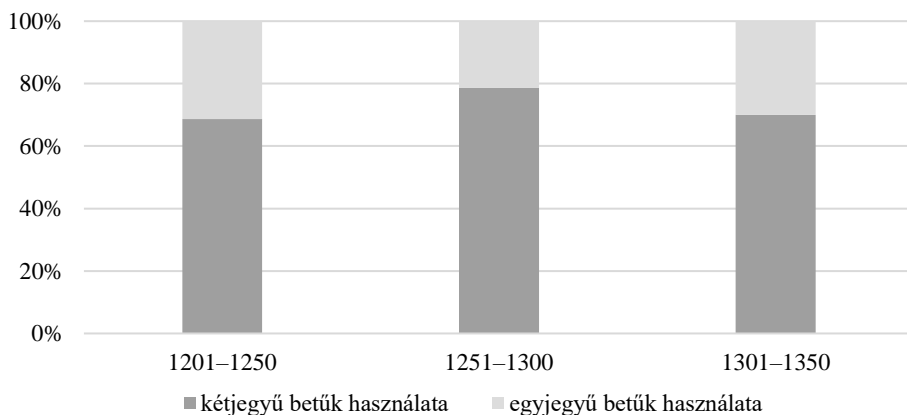
4.3. A diftongus egykori meglétét abban az esetben feltételezhetjük a legkisebb bizonyossággal, ha az adott elem etimológiája ismeretlen, például *Cserő* (1325/1347: *Cherukezy* ~ 1337: *Cherewkuzy*, Gy. 3: 77, Heves vm.), *Elbő* (1226: *Elbeu* ~ 1221: *Elbu*, Komárom vm., Gy. 3: 446), *gyepű* (1349: *Zoltangypew*, Gy. 2: 202, erdélyi Fehér vármegye felső része ~ 1326: *Gepuserdeu*, Gy. 2: 44, 89, Doboka vm.) (TESz.), *Gyírő* (1268/1347: *gyrewbukur* ~ *gyrowbukur*, Gy. 3: 458, Komárom vm.) vagy bizonytalan, például *Csökmő* (1332–1337/PR.: *Chekmo* ~ [1330 k.]: *Chukmew*, Gy. 1: 505, Békés vm.) (FNESz.), *Gönyű* (1222: *Gueneu* ~ 1225: *Gynu*, Gy. 2: 587, Győr vm.) (személynévi eredetű, lásd 1138/1329: *Gune* szn., vagy szláv eredetű, vö. le. *Gniewy* [többes sz.] hn., FNESz., BÉNYEI–PETHŐ 1998: 15), *Gödöllő* (1352: *Gudulleu* ~ 1352: *Gudullo*, Gy. 4: 518, Pest vm.) (talán a magyar *gödölye* 'kecskegida' főnévből keletkezett, vö. *Gödölle* csn., lásd még régi magyar *gödölő* 'valamilyen tulajdonságáért vagy tettéért megvetést érdemlő ember', vö. FNESz.), *Győröd* (1325>1416: *Gyurud*, Gy. 1: 446, Bars vm. ~ 1343: *Gewrud*, KMHsz. 1: 118, Bars vm.) (a régi magyar *Győr* szn. *-d* képzős származéka, ehhez vö. 1213: *Jeur* szn., 1221: *Geur* szn.; más feltevések szerint a *Győr* hn. a *gyűr* 'domb, bucka' főnévvel tartozik össze, FNESz. *Felsőgyőröd*, *Győr*), *Küküllő* (1321/1325: *Kykeleu*, Gy. 3: 556, Küküllő vm. ~ 1318: *Kukullou*, Gy. 3: 556, Küküllő vm. ~ 1309: *Maiori Kukullo*, Gy. 2: 165, erdélyi Fehér vm. alsó része) (KISS LAJOS szerint török eredetű, s az átvett névalak **Kükäläy* lehetett, FNESz.; BALÁZS JÁNOS és BENKŐ LORÁND azonban a *kökény* közszóból magyarázza, illetve BENKŐ felveti a *kék* szavunk *kök* változatából való magyarázat lehetőségét is, BALÁZS 1989: 67–68, BENKŐ 2002: 60–61), *Tápió* (1341: *Tapey* ~ 1275/1281: *Tapeu*, Pest vm., Gy. 4: 498) (talán összetartozik a *Tápé* helynévvel; a *Tápé* helynév legrégebb alakja **Tápây* lehetett, KISS LAJOS szerint török személynévből alakult magyar névadással, vö. régi török *tapay uduy* 'szolgálat, tisztelet', ujj. *tapay* 'ua.', FNESz.).

5. BENKŐ LORÁND nyelvjárástörténeti összefoglalójában nem jelöli ki az itt elemzett változások területi gócait, pusztán a nyelvjárási különbségek meglétéről tesz említést (1957: 75–77). És bár a jelenleg rendelkezésünkre álló nagy mennyiségű adat több korai ómagyar kori nyelvjárási szembenállás leírásában bír

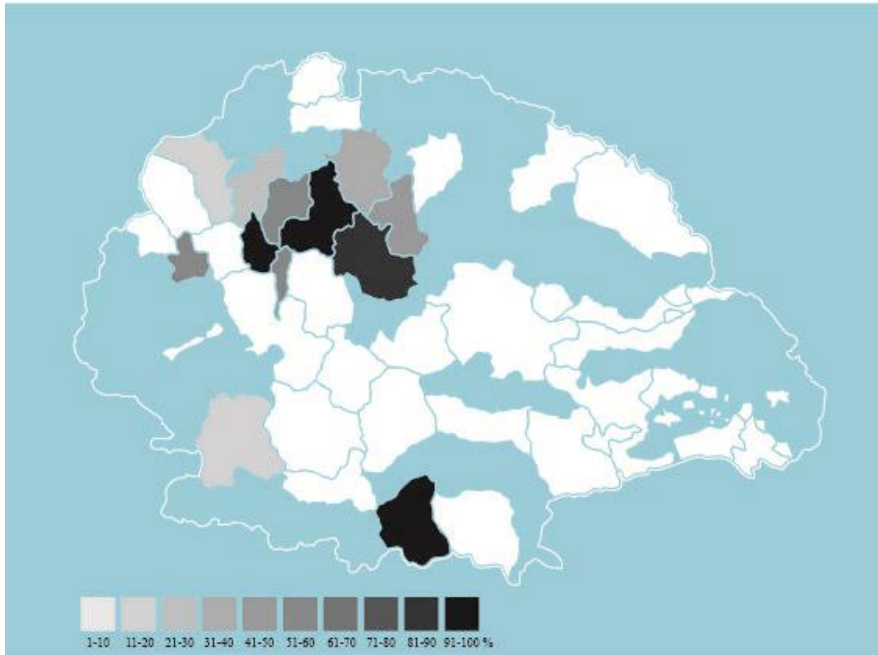
nagy jelentőséggel, a fent részletezett helyesírási buktatók ebben az esetben még ennek ellenére is komoly korlátok közé szorítják az elemzést.

A területi elterjedtség vizsgálatakor — melynek során az adatokat az 1200-as évektől kezdődően vetítettem térképre — a számos helyesírástörténeti akadály miatt annak bemutatására szorítkoztam csupán, hogy a fent részletezett szembenállásokat mutató elemekben a kétjegyű betűk (*eu, ev, ew, eo, ou, ov, ow, ey, iu, yu, yw*) és az egyértelműen monoftongusra utaló lejegyzések (*u, uu, uv, v, w, o, i, y, e*) milyen aránybeli különbségeket mutatnak az egyes területeken. (A valószínűleg ugyancsak területi különbségeket mutató *ëü ~ öü* vizsgálata a helyesírási bizonytalanságok, az *ëj ~ ej* és az *ëü ~ iü* kettősség vizsgálata pedig az adatok csekély száma miatt nem vezetett volna releváns eredményhez.) Az elemzésbe csak azokat az adatpárokat vontam be, amelyekben a legnagyobb valószínűséggel feltételezhetjük az egykori diftongusos ejtést. A vizsgálat eredményeinek értékelésekor természetesen mindvégig szem előtt kell tartanunk azt a körülményt, hogy — amint azt fentebb kifejtettem — a helyesírás konzervativizmusa következtében a kettősbetűk az idő előrehaladtával diftongust és monoftongust egyaránt jelölhettek.

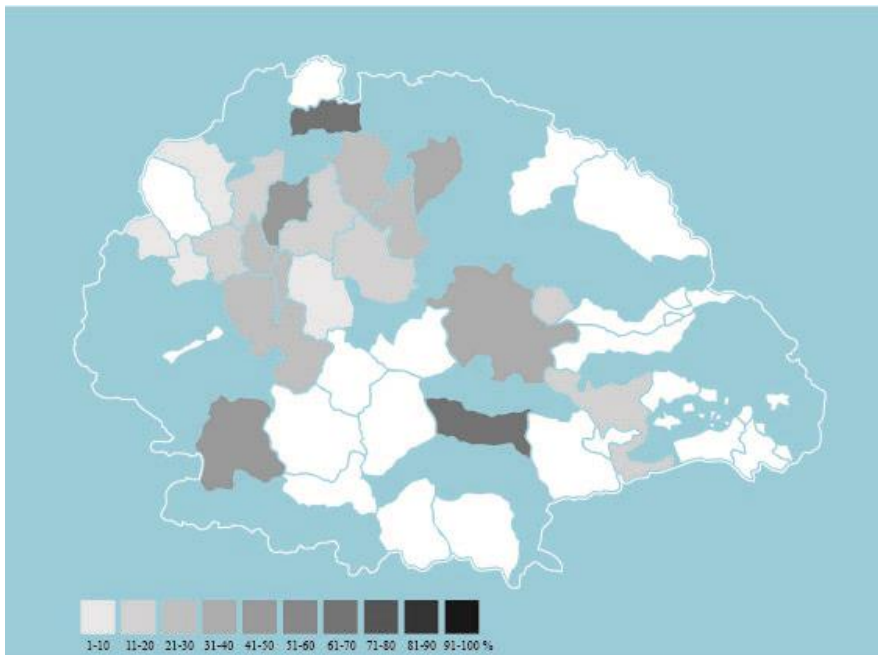
Ennek ellenére úgy gondolom, hogy az adatok relatív gyakorisági viszonyainak térképre vetítése lehetővé teszi bizonyos óvatos következtetések levonását. Igaz ugyan, hogy a félévszázados intervallumokban az egyes adatok arányának stagnálását látjuk (lásd a 4. ábrát), ez azonban minden valószínűség szerint azzal is összefüggésben áll, hogy a terjedő monoftongusos ejtést a lejegyzett formák sokáig nem tükrözik. Másrészt területi szempontból viszont az egyértelműen monoftongusos írásmód fokozatos terjedését tapasztaljuk. Ezt mutatják az alábbi relatív gyakorisági térképek (lásd az 5., 6., 7. ábrát), amelyeken az egyértelműen monoftongusos írásmódú alakoknak a kettősbetűkkel lejegyzett adatokkal szembeni százalékos arányát láthatjuk.

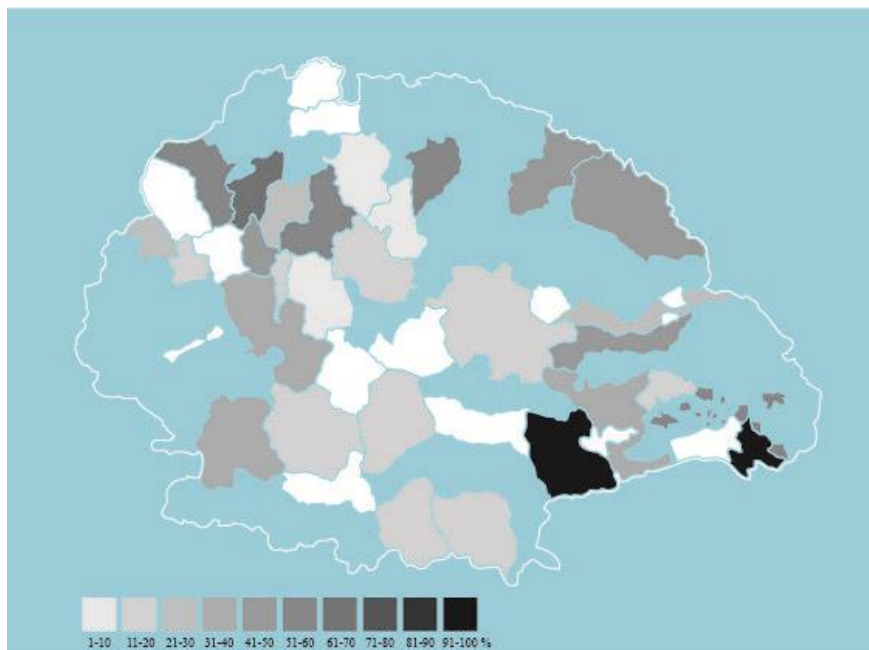
4. ábra. A szembenállást mutató adatok lejegyzési gyakorisági viszonyai

5. ábra. A biztosan monoftongusos ejtésre utaló adatok területi viszonyai, 1201–1250

6. ábra. A biztosan monoftongusos ejtésre utaló adatok területi viszonyai, 1251–1300

7. ábra. A biztosan monoftongusos ejtésre utaló adatok területi viszonyai, 1301–1350

6. Az *ëü* diftongus vizsgálatával kapcsolatos eredményeket számos tényező — az *ëü* keletkezésének heterogenitása és az azzal kapcsolatos későbbi változások szerteágazó volta, valamint a helyesírási és etimológiai bizonytalanságok sokasága — teszi viszonylagossá. Ezeknek az ügyeknek a szétszálazása azonban annál is inkább megkerülhetetlen, mert az *ëü* diftongus változási folyamatai számos más, korai ómagyar kori hangtani jelenséggel és nyelvjárási kettősséggel mutatnak összefüggést. Az *ë ~ ö* szembenállás például többek között a diftongusból alakult *ö* hangot tartalmazó nevek (pl. *Töttös*, *Göc*) példái miatt elválaszthatatlan az *ëü* kettőshangzó sajátosságaitól. Az *l* kiesése révén fellépő megoszlások tárgyalása ugyancsak nem nélkülözheti az *ëü* diftongussal kapcsolatos eredményeket az olyan elemek (például a *völgy* és *föld* szavak) kapcsán, amelyekben a kettősbetűs jelölés hangértékének meghatározása nagyban függ attól, hogy a szóban forgó adat *l*-ező-e vagy sem. Az is nyilvánvaló ugyanakkor, hogy az itt elemzett sajátosság a bizonyos esetekben bekövetkező *ëü > iü* változás révén az *i ~ ü* szembenállással is szorosan összefonódik.

A vizsgálat során fellépő számos bizonytalanságot mindvégig szem előtt tartva az *ëü* diftongussal kapcsolatos változási sajátosságok minél gazdagabb adatállományon keresztül történő leírását tűztem ki célul tehát annak érdekében, hogy ne csak magának a jelenségnek a sajátosságait ismerjük meg minél alaposabban, hanem a hozzá kapcsolódó egyéb nyelvjárási hangtani szembenállásokra is

tisztábban ráláthassunk. A jelenség leírásában arra igyekeztem leginkább rámutatni, hogy az arról alkotott korábbi elképzeléseinket milyen nagy mértékben differenciálja a nagy mennyiségű adatállomány etimológiai és helyesírás-történeti szempontból igen részletező vizsgálata. Ezt azzal együtt is hasznosnak gondolom, hogy a gazdag adatállomány elemzése ellenére bizonyos változási és váltakozási tendenciák (pl. az *ëü* ~ *öü*, az *ëü* ~ *ëi* és az *ëü* ~ *iü* kettősség) területi viszonyairól aligha bővíthetett a tudásunk, hiszen éppen a vizsgálat által vált egyértelműen igazolhatóvá, hogy azok milyen ritkán mutatkoznak meg a korai ómagyar kori adatokban.

Irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 2003. Hangtörténet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 106–128, 301–351.
- ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár. (1000–1301)*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2004.
- BÁBA BARBARA 2021. A jelenkori nyelvjárási adatok történeti dialektológiai forrásértéke. *Magyar Nyelv* 117: 23–37.
- BÁRCZI GÉZA 1951. *A Tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BÁRCZI GÉZA 1958. *Magyar hangtörténet*. Második, bővített kiadás. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BÁRCZI GÉZA 1967/2002. Hangtörténet. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN szerk., *A magyar nyelv története*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 95–180.
- BALÁZS JÁNOS 1989. Régi magyar földrajzinevtípusok (Levédia – Lőd, Küküllő – Somló). In: BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC szerk. *Névtudomány és művelődéstörténet. A IV. magyar névtudományi konferencia előadásai Pais Dezső születésének 100. évfordulóján*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 183. Budapest. 65–68.
- BENKŐ LORÁND 1957. *Magyar nyelvjárástörténet*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BENKŐ LORÁND 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegelemélei*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BENKŐ LORÁND 2002. *Az ómagyar nyelv tanúságtétele. Perújítás Dél-Erdély korai Árpád-kori történetéről*. Budapest, MTA Történettudományi Intézete.
- BERTA ÁRPÁD 1991. Török eredetű törzsneveink. *Nyelvtudományi Közlemények* 92: 3–34.
- BÉNYEI ÁGNES–PETHŐ GERGELY 1998. *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. A Magyar Névvarchívum Kiadványai 2. Debrecen.
- FKnT. = BÁBA BARBARA–NEMES MAGDOLNA 2014. *Magyar földrajzi köznevek tára*. A Magyar Névvarchívum Kiadványai 32. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.

- FODOR KATALIN 2001. A nyelvjárási hangtani jelenségek. In: KISS JENŐ szerk., *Magyar dialektológia*. Budapest, Osiris Kiadó. 325–350.
- GERSTNER KÁROLY 2018. Hangtörténet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk., *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 103–128.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 1–4*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963–1998.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 16. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1979. A Körü-féle helynevek kérdése. *Magyar Nyelv* 75: 445–455.
- KENYHERCZ RÓBERT 2014. A szláv helynévformánsok kölcsönzéséről (az -óc végű helynevek a magyarban). *Nyelvtudományi Közlemények* 110: 205–226.
- KIS TAMÁS 2014. Leíró hangtan és hangtörténet. *Magyar Nyelvjárások* 52: 89–124.
- KIS TAMÁS 2019. *Az ómagyar bilabiális β kérdéséhez*. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai. Debrecen.
- KMHsz. = HOFFMANN ISTVÁN szerk., *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. Abauj–Csongrád vármegye*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 10. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, 2005.
- KNIEZSA ISTVÁN 1952. *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KOROMPAY KLÁRA 1991. A névszójelezés. In: BENKŐ LORÁND szerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana. 1. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 259–283.
- MEZŐ ANDRÁS 1990. Gazdálkodástörténetünk egy helynévi emléke. *Magyar Nyelv* 86: 223–228.
- MEZŐ ANDRÁS–NÉMETH PÉTER 1972. *Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára*. Nyiregyháza.
- NÉMETH GYULA 1930. *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- OKISz. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA, *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1902–1906.
- P. = ERDÉLYI LÁSZLÓ–SÖRÖS PONGRÁC szerk., *A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története. 1–12/B*. Budapest, Kiadja a pannonhalmi Szent-Benedek-rend, 1902–1916.
- PÓCZOS RITA 2001. *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- SZEGFŰ MÁRIA 1991. A névszóképzés. In: BENKŐ LORÁND szerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana. 1. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 188–255.
- TESz. = BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1976.
- TÓTH VALÉRIA 2001. *Az Árpád-kori Abauj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 4. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.

UEW. = RÉDEI KÁROLY szerk., *Uralisches Etymologisches Wörterbuch*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.

WOT. = RÓNA-TAS ANDRÁS–BERTA ÁRPÁD, *West Old Turkic. Turkic loanwords in Hungarian*. Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2011.

ZAICZ GÁBOR 2006. *Etimológiai szótár: magyar szavak és toldalékok eredete*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.

Problems Related to the *ëÿ* Diphthong in Dialects of the Early Old Hungarian Era

The description of dialectal dualities related to the *ëÿ* diphthong in the early Old Hungarian Era involves numerous challenges. The results of the study are made more arbitrary, for example, by the heterogeneity of the genesis of *ëÿ*, the diversity of its subsequent changes, and the multitude of orthographic and etymological uncertainties present. Yet, the review of former ideas expressed in descriptions based on historical phonology and historical dialectology is absolutely timely based on the extensive dataset from the early Old Hungarian Era available today and the most recent findings in historical linguistics. When describing this phenomenon, my key objective was to point out to what extent the detailed analysis of a large amount of data from the perspectives of etymology and orthographic history influences our previous knowledge and ideas.

Keywords: historical dialectology, historical phonology, diphthongs

Bába Barbara
ORCID: 0000-0002-2381-5216
Debreceni Egyetem
baba.barbara@arts.unideb.hu

